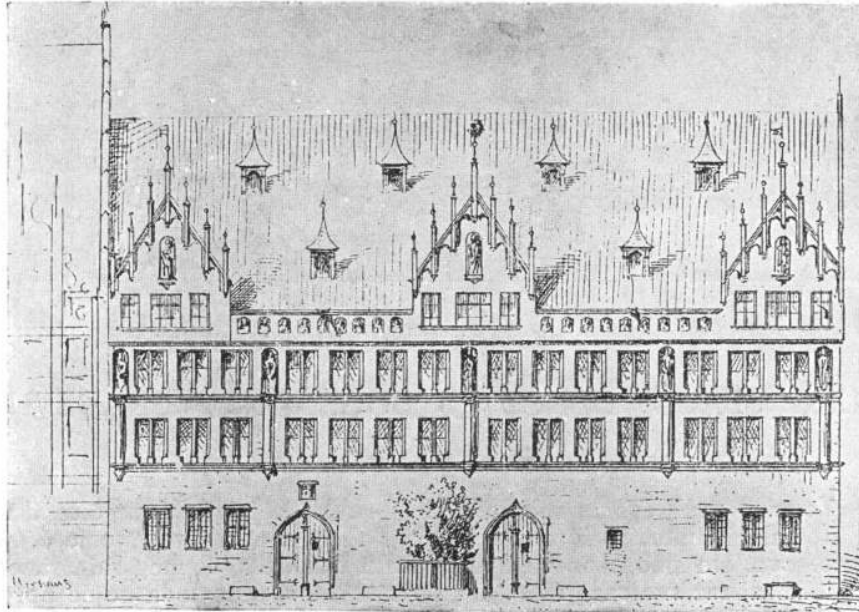

GJURO SZABÓ: OBNOVA I DOGRADNJA GRAĐEVNIH SPOMENIKA

»Zeman gradi, zeman razgrađuje!« — Ako je i jedna uzrečica ikada bila i ostala istinita, to je ova citirana doista bila za sve, što je čovjek stvorio. Evo, što smo zapravo u posljednim trzajima golemog rata razorili i šta li je taj rat sve razgradio, a opet ni najgori crnogleđa ne će poreći, da je posvuda već sada uzbuktio nov život, i da se u onoj groznoj pred-ratnoj buri već vidjelo sunce novoga života. Ne može se ni zamisliti, da ovakovo doba prođe bez toga, da nekako svi ne otvrdnemo, da ne postanemo surovi, da počnemo sumnjati u istinitost onih zasada, koje smo držali vječnima. Nego njihova će unutrašnja snaga vječne istine i poslije ovakove grдне bure ostati ipak netaknuta. Kad smo vidjeli kako orkan svjetskoga rata ruši nemilice sve, što su minula stoljeća ostavila kao svoj amanet kasnijim pokoljenjima, pa i građenje spomenika, zazeblu je nas, koji smo s tim spomenicima suosjećali, kao sa živim stvorovima. Nas je ogromnost žrtava učinila na mahove tako reći ravnodušnima. Ali još se požar nije slegao, a mi već čutimo opet, da smo bili na pravu putu, kada smo spomenike prošlosti poštivali i voljeli. Nijesu oni nikakova smetnja progresu, već su samo putokazi na putu, koji vodi dalje, ako i ne napred. Stoga smo žalovali iskreno, kad je bijes kroz vijekove potištenih u ovom razbuktanom žaru uništio nekoliko naših starih dvorova, žalovali iskreno kao i za uništavanjem Yperna i brojnih tuđih spomenika. Za nas, koji stojimo donekle nad vremenom, a ipak u vremenu, nisu ti tvorci bili simbol feudalne prevlasti nad socijalno slabijima i nižima, već spomen djelo jedne epohe, koju nismo ni sudili ni osudili.

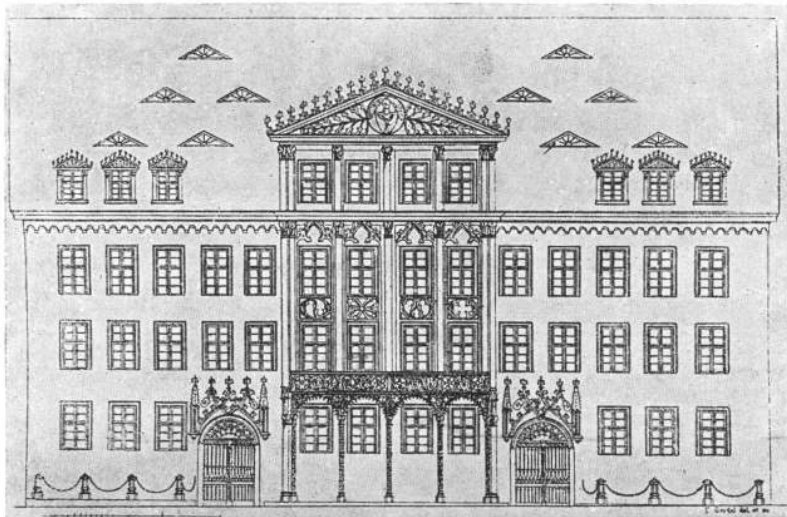
Značajan je dopis općine Cetingrad bivšoj hrvatskoj zemaljskoj vladi iza prevrata, kojim se traži dozvola, da se poruši posvema taj grad, u kojem je biran nekad Habsburgovac vladarom, a sada da Habsburgovaca više nema! Kolike li inferiornosti u mišljenju! Baš se taj spomenik ima čuvati i te kako. Prilike, koje su sklonile naše pređe da sebi izaberu taj rod za vladare nisu ni njih, ni potomstvo okaljale, a što se taj rod pokazao nesposoban da vlada državom, to ne može da okaje gradina, koja je mnogo toga preživjela i doživjela... »Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, der täglich sie erobern muss!« To su riječi njemačkoga div-pjesnika, na kog su sami Njemci zaboravili — na svoju golemu štetu. Pa kad smo spoznali, da ima vrednota koje nikoja bura, nikoji orkan ne može uništiti,

Gotička kuća u Nürnbergu prije restauracije. Krasan primjer gotičke građevine, preuđen ponešto u doba renesanse.

a među te ubrajamo i spoznaju vrednosti spomenika prošlosti od pravijeka do danas, moramo se pitati, što smo učinili, jesmo li pravo radili, pa kako moramo u buduće raditi, da nam slijedeća pokoljenja ne budu mogla prigovarati, s pravom prigovarati. Već sam jednom u »Hrvatskoj Prosvjeti« progovorio o tim pitanjima i dobro sam govorio.

Ali danas je prohujalo mimo nas olujina svjetskog rata, pa danas osjećamo ne drugačije već dublje. Spomenici prošlosti, bili oni svjetovni ili crkveni, bili oni u javnoj uporabi ili u privatnom vlasništvu, ostaju svestinja narodna pa ako se koji tren i svijet sadašnjosti revolucionarno obrne protiv njih, to ne umanjuje njihovu vrijednost, jer i oni stoje nad vremenom i izvan sadašnjega vremena. Oni pripadaju svima slijedećima generacijama, koje će iza nas doći, oni su dokumenti prošlosti, koji imaju osvjetliti budućnost, koji imaju biti luč u tami sadašnjega meteža. Mi, živimo u vremenima, kad sve pada, pada donekle na oko i vrijednost spomenika: nasrtaj prostote uništava i njih često bezuslovno. Mi koji imamo pred sobom danas daleko širi teritorij moramo osjećati, da su n. pr. djela hrvatskih kraljeva narodne krvi, koja u ruševinama do nas dopiru iste vrijednosti, kao zadužbine srpskih vladara kao kasnije tvorevine naše feudalne gospode, njihovi gradovi i njihovi dvorovi. U društvu sa svećenstvom podigli su divot crkve prošlosti, kojih je ljepota vječna, u kojima se do danas sačuvalo okamenjeno duboko i istinsko religiozno osjećanje. Mi smo zadnji, koji bi na kmeta, na kasnijega slobodnog seljaka i prstom maknuli. Ta, nije to sve samo rad gospode, već i rad seljaka: bez njihova znoja ne bi tih spomenika bilo! Ludo je i nedemokratski prikazivati nekrive spomenike kao nekakav simbol podjarmljenja seljačkih masa. Ne! oni su samo izvadali ono, što je njihovo vrijeme najbolje moglo stvoriti,

Ista kuća u Nürnbergu »obnovljena gotski« po »gotičaru« Heideloffu stoji danas kao karikatura do Pellarhauusa na najvidjenijem mjestu Nürnberga.

oni nisu bili roblje, već sredstvo za izvedenje toga svega. A da nije bilo tih poticala, feudalne gospode, ne bi nikada tih tvorevina bilo: o tom smo na čistu.

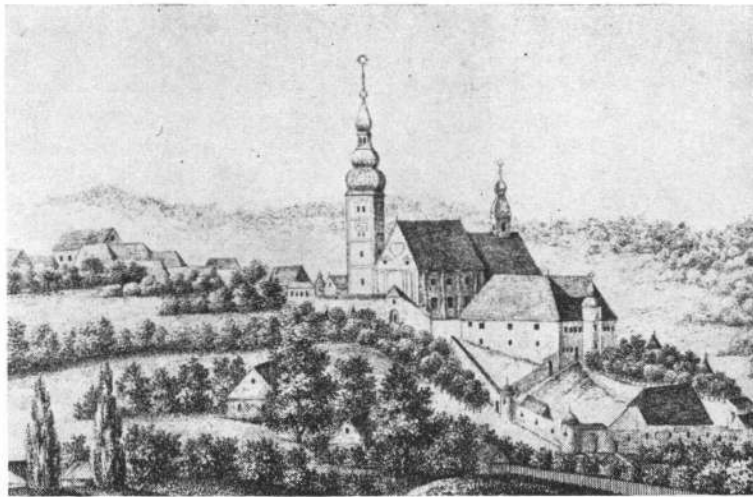
Ne varajmo se: sve te crkve, svi ti gradovi i dvorovi niknuli su iz naroda za narod, jednako su djela života i umjetnosti kao i lijepa seljačka kuća, koja je također nastala iz naroda za narod. Zato smo dužni uzdržati te spomenike, kako god ih dugo svojim umijećem možemo uzdržati.

A sad da ogledamo, kako se u prijašnja vremena radilo i kojim putem valja da pođemo dalje. Već sam jednom iznio primjer kako se restauriranje spomenika shvaćalo u prijašnjim vremenima. Sve do XIX. stoljeća radilo se ispravno, ali kad je tada nastao naskroz krivi pojam o stilu i čistoći stila, koji je vladao apsolutno do pod kraj XIX. stoljeća, radilo se sve tako, da je restauracija bila identična s uništenjem građevnih spomenika. Danas se u svim kulturnim ljudima ustalilo ispravno shvatanje, da je svaki »stil« samo odraz svojega vremena, pa da se raditi i graditi u stanovitom stilu prošlosti niti može, niti smije, kad je vrijeme toga stila minulo. Drukčije ne može ni da bude. Svako vrijeme ima svoje potrebe, svoj osjećaj prostornosti, svoj način izražavanja toga osjećaja, tako da je više no neumjesno i pomišljati na to, da bi se i danas moglo graditi i raditi recimo po načinu Asiraca, Egipćana, ili starih Grka. Pa kad bismo to i učinili, opazili bismo, da je to puka imitacija, igrarija i neistina, a isto je tako neistina, da danas u XX. stoljeću netko tobože gradi romanski ili gotički. XIX. stoljeće dakako je drugačije mislilo. Kako je postajalo sve praznije, jer se gotovo sva energija potrošila na stvaranje gigantske industrije, nije čudo, da je umjetnost, a među granama umjetnosti i arhitektura, spala tako nisko kao nikada prije. Treba se sjetiti one žalosne pojave slikarske umjetnosti tamo u osamdesetim godinama toga stoljeća, pa golemoga nazadka kiparstva, koji je napokon rodio berlinski Siegesallee, vašarište skulpture! Pa i to još nije bilo najgore! Tek se pojedini umjetnici

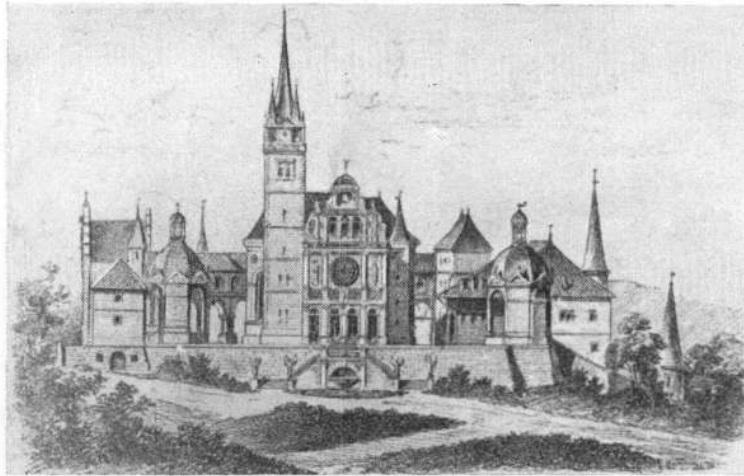
Katedrala u Krakovu u Poljskoj, grobnica poljskih kraljeva na Wawelu. Lijep primjer »jedinstva stila«: svako doba daje svoje od romanskoga do baroka!

trgli, pokazivali nove puteve i prodrli svojim nastojanjem. Često su Francuzi prednjačili: Manet, Monet, Rodin i t. d. pobornici su nove umjetnosti, koja je opet procvjetala. Početkom XX. stoljeća izlazi slika još žalosnija. Cijeli je svijet tada šablonski gradio i izgrađivao ogromne svoje gradove. Pa tamo od 40-tih godina XIX. stoljeća vrvi sve od tvorevina zlo shvaćene renesanse u profanim građevinama, a u crkvenoj je arhitekturi dobio prevlast tobožnji gotički slog. Nu to nije bila ni tradicija, ni samostalno stvaranje, već su to samo djela pukoga studija. Arhitekti su proučili sve moguće slogove, pa su ne mareći za to, da su take građevine pripadale drugim epohama, gradili svoje tvorevine, pazeći više na vanjski ornament nego na bitnost arhitekture i na potrebe svoга vremena zanemarujući posvema zakon, da je graditeljstvo umjetnost, a ne zanat. Umjetnost stvara, a ne reproducira samo ono što je po školama naučeno. Danas je krenulo tu sve na bolje. Temeljna je misao opet izbila: za živu umjetnost nema stila, stil je tek obilježje umjetnosti prošlih epoha. Možda nije na odmet, da se ponovno prikaže slika stare kuće u Nürnbergu kako je postojala prije restauracije i kako ju je Heideloff jedan od najboljih poznavaća gotike »regotizirao«. U ono doba bili su svi uvjereni da je ta nekada gotička kasnije renesansno dograđena kuća u gotičko doba doista tako izgledala a već par godine kasnije vidjelo se da je taj zaključak bio sasvim

Crkva i dvor u Mariji Bistrici u Hrvatskom Zagorju, stara »zagorska biškupija«, s jednostavnim i u onim krajevima uobičajenim formama.

kriv da se tu zapravo o nekoj gotici ni govoriti ne može. I tako je ostalo. Svaki pokušaj, da se samim studijem rekonstruira i restaurira nešto, što je u prošlosti postajalo, mora ovako svršiti: mi možemo više manje približno dokučiti iščeznule forme, ali moramo biti svjesni, da ih sasvim ne možemo nikada više uspostaviti. Sve da su nam i najvjerniji nacrti ostali, opet ih izgrađuje druga ruka, drugi duh vodi, pa tu nema nade da ćemo ikada moći dostići rad prošlih vijekova. To se osjećalo istinom kroz sve prijašnje vijekove. Ako se romanska crkva izgrađivala u kasnije gotičko doba, a to je redovno bivalo, to stari majstori nisu nastavili gradnju na način romanskog graditeljstva, već su zidali dalje nesvjesno gotički, a kad je trebalo dalje nastavljati rad, gradili bi u doba renesanse renesansno, u barokno doba barokno. Primjera imade na pretek. Iznio sam kao osobito značajan primjer katedralu na Wawelu u Krakovu: tu je na romanskim temeljima sazidana gotička crkva, dograđene su divot kapele renesansne, a kad se je jedan gotički toranj u doba baroka srušio, obnovljen je barokno. Eto golemih crkava u Strassburgu, Freiburgu (in Breisgau), Stjepanove crkve u Beču, i bezbroj drugih gdje su u sklopu jedne građevine sačuvani i romanski i gotički elementi. Ne jednovitost stila već jednovitost građevine! Svaki je majstor gradio onako, kako je njegovo doba najbolje znalo i umjelo. Tako se radilo i u nas, pa imademo dosta lijepih primjera. Crkva se u Remetama morala produljiti, pa je majstor učinio to produljenje tako da je svoj rad zaključio baroknim pročeljem, koje i danas postoji. Kad se dozidala pobočna kapela dozidana je sasvim barokno, a tako se učinilo, i sa 4 kapele dozidane lepoglavskoj divot-crkvi, od kojih je svaka imala svoj posebni karakter. (Tako je bilo n. pr. i u crkvi u Remetincu). Lepoglavska je crkva produljena u barokno doba, pa je i ona dobila barokno pročelje. Tako se postupalo i s tornjevima. Premda su oni majstori toga vremena vidjeli pred sobom još stari gotički oblik, metnuli su na toranj pokrov svoга vremena, n. pr. u Remetincu. I majstor koji je gradio stari zvonik zagrebačke stolne crkve načinio je u duhu svoга vremena, pa

Osnova za tobožnju »restauraciju« a zapravo potpuno utamanjenje crkve i dvora u Mariji Bistrici, gdje je sasvim nesuvislo strpano svega i svačega. Djelo Hermana Bollè-a!

opet mora svatko priznati, da je umio stvoriti lijep građevni kompleks. Zanimljiv je pokušaj biskupa Vinkovića, koji je htio stari portal romanske crkve u Jáku dati imitirati za zagrebačku stolnu crkvu, a kad je taj portal bio gotov, bila je pred nama barokna radnja. Umjetnik nije mogao u to doba stvoriti nešto, što je pripadalo drugom vremenu, pa tom starom zagrebačkom portalu pripada pravo, da bude smatran originalom. Zanimljivo je kako je biskup Vrhovac dao učiniti početkom XIX. stoljeća dva portala uz Bakačevu kulu, kojih je sada također nestalo: ti su bili građeni u slogu onoga doba, koji se ugledao u antikne oblike. Ovo su sve jasni dokumenti za danas opće priznato shvaćanje, da svako vrijeme radi onako, kako umije i to je stil toga vremena, to je uopće stil. Pa stoga stajališta posmatrajući moramo i one brojne imitacije XIX. stoljeća smatrati stilom jedne sterilne epohe, kako se u povijesti umjetnosti nikada prije nije pokazala. Ima ih, koji pokazuju na renesansu, koja je zapustivši sasvim nastavak rada na temelju do tada stečenoga posla krenula tobože da imitira antiku. No iz toga, možda s početka doista tako zamišljenoga rada, razvilo se nešto novo: stvaralačka snaga toga pomlađenog doba učinila je svoje tvorevine naskroz samostalnim: ona je uzela elemente za svoj rad iz antike, ali je stvorila s v o j e i s a m o s v o j e renesansne građevine. Protiv onoga sterilnog kopiranja u XIX. stoljeću ustala je »secesija«, pa je konačno, kada se i ona smirila, ostavila čežnju, da pođe dalje tim putem, kojim se i pošlo. Dakako da je tu i sada još vrludanja, premda se vidja golem napredak posvuda. Kako se u minulim vremenima građevine nadopunjavale spomenuo sam prije, a kako su se obnavljale, o tom ne možemo mnogo govoriti, kad redovno ne znamo za prijašnje stanje tih građevina, nu po onom, što se daje konstatirati uvijek se radilo s velikim pijetetom. Barok je tek u kasnije doba postao nemilostiv. Pogledajte n. pr. crkvu »Am Hof« u Beču. Pod gotički svod metnuo je graditelj drugi niži kasetirani bačvasti svod, kapitele je gotičke pretvorio u barokne i t. d.

Crkva u Mariji Bistrici danas, nezgrapna krparija u tuđinskim formama bez ikakve umjetničke vrijednosti.

Kako se kod nas radilo u prošlom stoljeću, pa sve do novijih dana, za to na žalost imamo brojnih primjera, koji svi potvrđuju istinitost prije iznesenih tvrdnja. Većina tih obnova nastala je u drugoj polovici XIX. stoljeća baš onda, kad je opće priznato bilo krivo mišljenje, da se može u svako doba u svakom slogu graditi, kad se smatralo da se studijem stilskih forama može stvaralačka snaga nadomjestiti. Prvi je zakon kod svake obnove: ne mijenjaj ništa, što kao bitno podaje značaj kojoj građevini. U profanoj arhitekturi imademo dosta karakterističnih primjera kako se može i smije raditi. Iz starih nacрта poznajemo stari oblik grada Trakošćana u Zagorju, koji je prema tim nacrtima bio pravi sredovječni burg. U šezdesetim godinama XIX. stoljeća dao ga je vlasnik grof Juraj Drašković restaurirati prema ondašnjem poznavanju takovih građevina, pa je rezultat taj, da usprkos kojekakvih dogradnja, zabata, usprkos diživoga mosta i sličnih igrarija nema sadašnja građevina ništa zajedničko sa starom građevinom. Tu se je htjelo polučiti nešto nemoguće: opremiti zgradu, koja je dostajala za razmjerno mali komfor ljudi prijašnjega vremena, prema komforu modernih stanovnika, a uz to sačuvati staro stanje. Ili jedno ili drugo! Srodan je primjer grada Dubovca kraj Karlovca. Tu su pometana posvuda kruništa na zidove, a stara snimka svjedoči, da kruništa tu nikada nije bilo. Tu se nije ni pomišljalo na posvemašnju obnovu, ali, i ovo što je učinjeno pokazuje totalno neshvaćanje zadatka pri takovom poslu. Još je gore sa obnovom crkvenih spomenika, koji služe neprekidno kroz stoljeća, pa postaju trošni ili premaleni. Žalibože imademo tu još, i više primjera sasvim krivoga rada. Tako je n. pr. Markova crkva u Zagrebu dobila gotičke prozore i gotički portal uz druge »gotičke« preinake, za koje nije bilo nikakvih podataka. Na šarenilo krova priučili smo se teško i tako da teško snosimo nezgrapnost njegovu. Nu ogledajmo te novogotičke prigradnje: vrijeme im nije dalo nikakove patine, već ih je posve osakatilo. Ovo je pomanjkanje svake patine tako značajna za te falsifikate, a propadanje se vidi naročito kod portala Sv. Marka na zapadnoj strani. Kako je postupano, pripovijeda

Crkva u Moroviću u Srijemu prije restauracije vrlo dobro izvedene.

Kršnjavi. Našao se stari fresko, ali ga je gradski inžinir dao do drugoga dana uništiti! O tom još napose. O restaurovanju zagrebačke stolne crkve ne može se tek u par redaka govoriti. To je bio ogromni posao, a rezultat je bio takav, da je sam Kršnjavi predbacio graditelju preveliki purizam. A Otto Wagner jedan od prvaka modernoga graditeljstva rekao je, da je to jedan od najžalosnijih primjera novovjekovnoga restaurovanja. Ispredite staru sliku crkve sa sadašnjom građevinom, pa morate priznati da tu zapravo i nije pred nama restauracija već velikim dijelom novogradnja u krivotvorenim oblicima davno uminulih vremena. Sanktuar je dobio novi svod, potres je stari svod posvema uništio. Toj obnovi ne treba prigovarati, jer se može taj rad smatrati nužnom nadopunom postojećega stanja. Da li je trebalo toranj odstraniti i sagraditi dva novogotička — to je drugo pitanje. Danas bi jedva ikoji pravi arhitekt htio takove tornjeve — tobože stilu za volju graditi, ali onda je shvaćanje bilo drugačije pa se gradilo dalje, kad je vrijeme već sasvim druge ispravne nazore donijelo. O ponutrici, koja je nakon opravka preudešena, spomenut ću nekoliko riječi kasnije. Ali nikako nije trebalo stare dijelove još i modernim oruđem oklesati, da im se poda žig novosti, pa tako ukloni i zadnji trag onoga, što je ta crkva govorila. U opće sav je program, po kojem se ta restauracija izvodila bio na sasvim krivom temelju sazdan, pa nije čudo, da je rezultat ova prazna crkva, koja nema više ništa da kaže. Po tom programu bilo je sasvim u redu, da se izbacio ispred crkve stari portal biskupa Vinkovića, i zamijenio onim čudnogotičkim obrtnoškoljskim portalom. A kako se radilo unutra, pokazuju fragmenti mramornih remekdjela, koji se spasli u naše muzeje.

Da je istina ono, što je prije rečeno odaje jedan pogled na restauraciju crkve u Mariji Bistrici, da se vidi kako je to posve promašeno. Prije je, kako svjedoči stara slika, stajala tamo oveća zagorska crkva, kakovih ima i danas u Zagorju ondje, kamo noža tih restauratera nije stupila. U vezi sa drugim zgradama činila je harmoničan sklop. Sad je tamo crkva u njemačkorenesansnim oblicima, kakova tamo nikada nije mogla postati, a sve skupa izgleda kao loša, trula kazališna kulisa, jer je sve skupa neistina. Nu i to se može pojmiti, kad se pomisli, da je tada bilo općeno mišljenje, da se tako može i smije graditi. Ali sasvim je neoprostiva restauracija crkve u Iloku. Nesretna je obnova zagrebačke katedrale zavela svećenstvo, pa je svaki htio imati gotičku crkvu, kad su im t. zvani »majstori« telalili, da oni to mogu načiniti. I sad je nastao cijeli niz tobože gotičkih građevina, koje sve skupa nemaju baš nikakove vrijednosti, a uz to su još nepraktične. Kad u te crkve stupiš, nemaš ni osjećaja, da si u crkvi n. pr. u Dugom selu, Slatini i t. d. Dostajat će pogled na sliku stare »obnovljene« crkve u Iloku da se uvjeriš, kako to ne može biti nikakova obnova, već pravo uništenje. Stara crkva pokazivala je u svojoj ruševnosti svoju cijelu prošlost, govorila je o prilikama, u kojima je živjela do novoga doba. Barokni je majstor stvorio između otpornjaka svetišta barokni toranj, metnuo barokni postrani oltar, svodio barokno lađu crkve. Moderni je restaurator srušio barokni toranj (kao i na zagrebačkoj katedrali), da ga na zgodnijem mjestu sazida, dakako »gotički«. On je porušio prednji dio crkve, pa stvorio pročelje sa portalom, što bi sve tobože imalo da bude — gotičko, a sve je posve negotičko, sve je obrtnoškolska šablona, po kojoj je izrađen n. pr. i portal izmasakrirane franjevačke crkve u Zagrebu, a ne dostaju ni čor-prozori na zabatu ni ona dva kamena »svijećnaka« po strani! Postranog je finog baroknog portala nestalo pa se tamo prči opet jedan tobože gotički. Vanjština ne odaje danas baš ništa, niti historije, niti duha, već jedino svjedoči o egzistenciji lineala. Tkogod hoće, može to sam vidjeti. Istini za volju mora se priznati, da je neizvedeni, a objelodanjeni nacrt za tu obnovu bio još gorji: tu je majstor kopirao svoje djelo pri obnovi crkve u Križevcima. Isto je tako učinjeno i s ponutricom. Tu je pao i barokni svod lađe i stari gotički svod nad svetištem. Tu je izbačeno sijaset zanimljivih kapitela, pa je stvoren novi gotički svod, na kojem su rebra učinjena iz cementa, tako da je šablona, učinjena po starim rebrima, upotrebljena za stvaranje cementnih rebara! Ovakovo preziranje materijala, ili bolje reći neshvaćanje upravo je značajno, a da je bit cementa sasvim drugačija no priroda kamena, to se tih nazovi-majstora ne tiče. Analogno se uradilo n. pr.: u franjevačkoj crkvi u Zagrebu. Barokni svod morao je pasti, pa je zamijenjen gotičkim, krasna barokna propovijedaonica uzmaknula je pred gotičkom, koja izgleda kao spremište — za cigare. A kako graditelj nije doista imao nikakovih skrupula, o kakovom osjećaju ne ću govoriti, pokazuju činjenice, da je sam dao priopćiti za sebe porazne slike te crkve prije i poslije obnove. Još moram spomenuti one užasne šablonske gotičke tornjeve, koji svi imadu kao značajku jedan silno dugačak prozor, kao da su rasporeni! Kad čovjek ogleda po našim stranama prave gotičke tornjeve, naći će na sasvim druge razmjere — nema tamo nikad slabašnosti — a badava ćeš tražiti ovakove besmislene pukotine! (Vidi i novograđeni toranj unijatske crkve u Zagrebu). Kao osobiti lijep primjer »obnove« služi obnova kapele na groblju u Dra-

Stara zagrebačka katedrala u g. 1861. U jakim se formama prilagodila svojoj okolini, renesansni toranj izvrsno pristaje uz gotičku građevinu. Graditelj Albertal nije ni htio graditi lijevi toranj; znao je kako je tu nestalno tlo, ali je znao i to, da jedan dobar toranj vrijedi više nego dva loša!

gotinu kod D j a k o v a. To je ono stvaranje katedralice na selu, a izveo je to remek djelo arhitekta Vancaš. Dakako, tu mora na pročelju biti portal, mora se učiniti rozeton, prozori povećani, naročito onaj gornji, koji osvjetljuje — tavan! — Mora biti još i par čor-prozora sve dakako iz cementa izvedeno, da se već sada ruši. Ovo posvemašnje pomanjkanje svakoga pijeteta, svakoga osjećaja historije očituje se osobito kod obnove crkve na brdu G o i l u kod Banove Jaruge. Tko osim slabe tehničke sprema nema ništa drugo, koji ne čuje riječi naše povijesti iz kamena, taj neka pusti takav jalovi posao.

Na G o i l u je crkva koja pokazuje tlocrt tri nepotpuna kruga: valjda djelo gotike, srodno sa crkvicom u T o r n j u, gdje je tlocrt sastavljen poput trolista. Novi je restaurator toliko izmijenio, tu povisio, tamo stvorio nešto sasvim tuđe, pa je spomenik danas gotovo sasvim uništen. Na srodan je način utučena zanimljiva crkvica u P a l e š n i k u. Iz novijega je doba restauracija crkve sv. Križa u Križevcima. To je kasno-gotička crkvica, na koju su Križevčani osobito ponosni, te bajaju o njenoj starini, kao da je stajala još u vrijeme »krvavoga sabora«. Odlučili su da će je popraviti. Pretražili je pa su našli u ladji zazidane gotičke prozore. Dakle, odmah su pomišljali, da tu treba te prozore otvoriti. No oblast je bila odlučno protiv otvaranja starih gotičkih prozora. Lada je po običaju onoga vremena bila pokrivena prije ravnim drvenim stropom, a kad je barokni majstor taj strop zamijenio sa baroknim svodom, morali su se prozori zazidati, pa je on načinio nove prozore, na drugim mjestima

Nova, tobože »restaurirana« zagrebačka katedrala (1878.—1900.) s približno jednakog mjesta snimljena kao i pređašnja slika. Ovo je puka šablonska građevina bez duha, bez umjetnosti, bez veze s okolinom ne govori baš ništa. A u kakvom je derutnom stanju sada iza skoro pola stoljeća nakon »vandalizacije« opće je poznato.

u formi svoga doba. Kad bi htjeli stare prozore otvoriti, morali bi barokni svod lađe porušiti! A to bi bila neistina i nesmisao. Svod je ostao. Toranj je povišen i u modernoj formi izrađen, ulaz na pjevalište smješten je u posebnom tornjiću. Na mjestu iščeznule sakristije načinjena je nova u novijim oblicima. Dakako, nije sve onako učinjeno, kako je trebalo. Portal u tornju je sićušno dekoriran. Stari su dijelovi crkve bez uzroka obnovljeni djelomičnim oklesavanjem. Čemu se stiditi starosti? U svem je učinjen ipak donekle korak napred. Obnovitelj crkve u Paležniku našao je u lađi drveni strop, a u svetištu navodno bačvastj niski svod. On je jedno i drugo odstranio, napravio je jednako visoko novi strop, pa je sada crkvice slična magazinu!

Jedna je od najljepših naših građevina crkvenih, iz prošlosti, mala crkva na groblju u Moroviću, u Srijemu, koja je već u srednjem vijeku (valjda kad je postala prepozitarnom crkvom) proširena tako, da je staroj crkvici, koja se sastojala iz lađe i male apside dodana prostrana nova lađa i obrambeni toranj. Vrijeme je i nju oštetilo. Ali obnavljač nije dirnuo nigdje u bit građevine, već je samo nebitne dijelove nadopunio i to tako, da nije nikako prikrivao ni uniformirao staro i novo zide. A to je jedini ispravan način: nadopuni oštećene nebitne dijelove, ali priznaj tada svoj rad. Moraju li se bitni dijelovi odstraniti, ne nadopunjavaj više prema preostalim dijelovima, već gradi samostalno, pa sveži to sa zadržanim. Tako se radilo uvijek sve do najnovijega doba. Barokni je majstor sagradio mirno baroknu lađu uz gotičko svetište, a lijep nam primjer

takove nadopune daje n. pr. katedrala sv. Petra u Ženevi. Ondje je uz gotičku građevinu sagradio majstor zgradu u novo antiknim formama.

No još je jedno važno, vrlo važno. Našima se svećenicima i fratrima ne može nikako predbaciti mlohavosti i ravnodušnost kod obnove svojih crkva. Ali oni su zadojeni svi gotovo bez iznimke krivim pojmom o stilu, pa vjeruju i sada, da mora iz njihove crkve sve van, što nije po njihovom »stilu«. Svaki hoće samo »čisto gotičke« građevine, pa tako dolazi do vandalizma, koji je u nas gore harao od Turaka.

A to se odnosi i na unutarnjost crkvi, na namještaj. Ta on je u našim crkvama bitni dio cijele građevine pa se s njim baš tako postupalo kao i sa cijelom građevinom. Barokni majstori nisu ni jednom u bezbroj tisuća slučajeva ni pokušali da metnu u svoje crkve što drugo nego barokne oltare, ali su ih zato izvrsno uskladili, bili oni smješteni u romanskoj, gotičkoj ili baroknoj crkvi. Nesretno XIX. stoljeće umjelo je i tu svašta počinjati. Bacali su divot oltare na vatru ili ih zabacivali u postrane kapele. Pa kad je sve, što su prijašnja vremena lijepoga stvorila bilo izbacano, onda su u onu strahotnu pustoš smjestili svoje »gotičke« oltare, propovijedaonice i t. d., a sve to izgleda kao da je pravljeno od sira! Tirolske su fabrike potrpale ogroman broj takovih »djela« i po našim crkvama. Upravo je katastrofalno djelovala purifikacija, zapravo demoliranje naše zagrebačke katedrale, gdje je 18 velikih oltara pobacano. Bilo je tu i boljih i gorih, ali nijedan nije tako ništetan kao što su svi oni novonačinjeni u crkvi. A među njima bilo je i pravih remek djela. Dva velika drvena oltara, učinjena u Zagrebu oko g. 1696., vanredne su radnje, pa ipak je jedan bez traga uništen, a drugi se u fragmentima ušćuvao u jednoj selskoj crkvi da se konačno i odande odstrani i zabaci pod »šupu«. Pa i ti spašeni fragmenti dostaju, da se pokaže grandioznost toga oltara. Najgore je bilo, što je i jedan naš veliki biskup pisao i štampao, da treba čak i remek djelo barokne propovijedaonice izbaciti iz zagrebačke katedrale, jer je barokna, a ne gotička radnja! Zar je čudo da i danas još naše svećenstvo dobrim dijelom čezne za takozvanim gotičkim oltarima i krca u svoje crkve grdni »bofl« za skupe novce. A opravak propovijedaonice u Remetincu i brojnih oltara u drugim crkvama iz novijega vremena pokazuje jasno, sa kako malo truda i troška mogu i dalje postajati lijepa djela, ako se župnik smiluje svojoj crkvi i — sebi! Nu to se još donekle može pojmiti, ali da se još danas u najnovije doba počinjaju onakovi zli čini, kako je počinjen u S i s k u, gdje je lijep i čvrst stari oltar zamijenjen sajamskom robom, to se ne može pojmiti.

Još bi trebalo osvijetliti pitanje slikanja crkvi. Stare su crkve bile oslikane, još danas se nalazi obilje tragova. Barok nije ni mogao biti bez slikanja. No redovno bi slikar pazio, da stvarajući svoj slikarski prostor, ne uništi prostor stvoren od graditelja. On je često prostor — naročito u doba baroka — povećavao, nikad ga nije smanjio. Srednjovjekovne su crkvene slikarije često bile premalene u prostoru, pa ih podnosimo jer su iz vremena, kada je većini ljudi bila crkva ujedno i jedino mjesto, gdje se upoznavao s djelima slikarske umjetnosti. Slika li moderni umjetnik crkvu, to mogu biti samo djela takove vrste, koja ne smetaju ni prostornosti crkve, niti umanjuju vrijednost i djelovanje samoga materijala, a slikar mora raditi po najboljem umijenju sadašnjosti, a ne kopirati djela drugoga duha i drugoga vremena. Jan Matejko oslikao je staru crkvu Marijinu u Krakovu, a kad je pogledate sve je rastrgano i nemirno,

Par rezultata »restauracije« u zagrebačkoj katedrali. Remekdjela kiparstva izbačena s polomljenim nogama iz katedrale, da učine mjesto prostom »šundu«. A takovih izbačenih remekdjela ima na desetke i većina ih je sasvim propala!

nema ničesa, što bi nadomještavalo uzvišeni mir same arhitekture gotičke katedrale. Nađu li se pod premazom stare slikarije, svakako ih treba sačuvati. Treba da ih skupa sa mazom snimimo i u muzeju pohranimo. To snimanje nije lagan posao, ali za nas je važno, da se sve to sačuva, jer suviše toga nemamo. Mnogo se puta nalaze ovakove slikarije nad kasnijim svodom, koji je zamijenio drveni strop, koji je poviše stajao. Tako se u ruševnoj crkvi u Prozorju do Dugoga sela sačuvalo do nedavna zanimljivih slikarija nad svodom, tako je u crkvi u Zajezdi sačuvana slikarija nad baroknim svodom lađe, tamo iz XVII. stoljeća. Ne ruši ništa bez prijekne nužde, a naročito ne ruši ništa prije nego znaš, što ćeš tamo sagraditi. Bilo je to god. 1875. kad se radilo o tom, da se poruše Kamenita vrata u Zagrebu. Mi danas ne možemo ni zamisliti, da bi itko mogao ta u nas jedino sačuvana vrata uništiti, a teško da bi se našao i jedan arhitekt, koji bi tu šta bolje stvorio. Onda je napisao dr. I. Kršnjavi lijepe riječi u »Viencu« od god. 1875., str. 568.: »Ne rušimo bez nužde starina! Laglje je što stara pregraditi, nego što nova stvoriti. Ako nema sredstava za poljepšanje spomenika, a ono neka čekaju vrata kakva su!« Međutim, prošlo je puno godina, pa se izrestaurirala zagrebačka stolna crkva, a onda udariše kao pomamni u vik, da treba Bakačevu kulu odstraniti, i to zato, jer prikriva vidik na pročelje crkve i jer je ruševina. A nije ni prvo ni drugo bilo istinito: i portal se mogao dobro vidjeti, čim bi zašli u kulu, a kula je bila vanredno čvrsta, kako se pokazalo kod rušenja. Ali onda je bila moda »Freilegunga« pa su i drugdje poništili cijele dijelove gradova oko crkvi, da ih danas opet grade. Nu kod nas se baš sve utamanilo. I usprkos ovih protesta pade »grdna kula«, a vođa njenih protivnika bio je dr. I. Kršnjavi, čini mi se onaj isti, koji je g. 1875. onako lijepo pisao protivno. Kula nije imala doista ništa osobito sama po sebi, ali je bila dio dobro sačuvanih utvrda oko stolne crkve, pa se morala čuvati. A sada, kada je pala, ljudi razbijaju sebi glavu, što će sad u tu pustoš, jer crkva je apsolutno izgubila umjesto da je dobila; ona je,

naime, i u novom svom obliku sačinjavala bar donekle jedinstven sklop građevina sa svojom okolinom. Pokušaj graditelja restauratora da tamo nekakove loggie sazida urodio je time, da je ta gradnja oblasno obustavljena! Danas svijet kupuje kao za okladu slike Kaptolskoga trga iz prijašnjih dana dok je još stajala vijećnica, Bakačeva kula i one kuće na desno od ulaza, jer osjeća ljepotu toga trga. Ali, ja znam da ne bi nitko htio kupiti ni jedne slike, ma bila ona i najbolja, koja bi prikazivala današnje stanje toga trga sa onom užasnom građevinom uz biskupski dvor! Nu ni danas nismo daleko došli. Još se neprestano vijeća i snuje, kako će se probiti ulica direktno iz Duge ulice do katedrale, »da se bolje vidi pročelje!« Pa ti osnivači ne imaju ni slutnje, da je to baš sasvim krivo, sasvim negotički!

Ovo, što sam iznio, predstavlja glavne zakone za građevnu umjetnost pri svakoj obnovi građevnih spomenika. Oni su apsolutno ispravni, jer ne će da učine iz graditelja kopista, već ostavljaju i graditelju i slikaru i kiparu posvemašnju umjetničku slobodu stvaranja; oni, konačno, ne degradiraju nijednu granu umjetnosti, već joj podaju nove probleme, koji traže nova rješenja. Poštivanje tih vječnih zakona čuva spomenike u pravoj njihovoj vrijednosti za kulturnu povijest našega naroda, a ujedno su poticala, da naše doba pođe svojim putem i stvara nešto svoga vremena dostojno, a ne kojekakve maskerade, koje nemaju nikakove vrijednosti niti će je ikada imati.

Zusammenfassung: Der Verfasser untersucht die Frage ob sich nun nach den gewaltigen Veränderungen in der Welt, ob sich nach den ungeheuerlichen Zerstörungen von Baudenkmalern im Weltkriege unsere Anschauungen über den Denkmalschutz und die Wiederherstellungsarbeiten an den Denkmälern irgendwie abändern müssen. Es erweist sich die Ansicht, dass dies keinesfalls notwendig sei, als die richtige, so dass den Denkmälern erhöhter Schutz zu gewähren sei und man die bisherigen Methoden auch weiterhin anwenden müsse. Es muss leider konstatiert werden, dass die falsche Anschauung vom Wesen des Stils, als ob noch heute ein Schaffen in den Stilen der Vergangenheit möglich wäre, nicht nur bei der grossen Masse, sondern auch bei hochkultivierten Menschen nicht auszurotten sei, und es bedarf einer weiteren gemeinsamen Arbeit der Architekten und der Kunstforscher, die jenen falschen Anschauungen aufs entschiedensten entgegentreten müssen.